

Литература

1. Булахов М.Г. Основные вопросы сопоставительной стилистики русского и белорусского языков. М., 1979.
2. Куляшоў А. Збор твораў: У 5 т. Мн., 1977.
3. Лермонтов М.Ю. Собрание сочинений: в 4 т. Т.2. М., 1964.
4. Ржавуцкая М.С. Пераклад сінтаксічных канструкцый з беларускай мовы на рускую (на матэрыяле твораў Івана Мележа): аўтарэферат дысертаций на атрыманне вучонай ступені кандыдата філалагічных навук. Мн., 2000.
5. Фёдоров А. Основы общей теории перевода. М., 1968. С. 10.

Дземідзенка Л.П.

старишы выкладчык кафедры беларускай мовы

Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт

імя Францыска Скарыны

**СІНТАКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ЎСТАЎНЫХ І ПАБОЧНЫХ
КАНСТРУКЦЫЙ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ТВОРАЎ В. КАЗЬКО)**

Анотація. Стаття присвячена розгляду вставних та побічних конструцій мови творів Віктора Казька на основі дослідження широкого фактичного матеріалу, що підтверджується теоретичними висловлюваннями. Звертається увага на те, що використання плагіна та бічних конструцій мовою творів зумовлене тим, що ці конструції містять точні характеристики персонажа, виражають авторське ставлення до героя, роблять повідомлення більш точним і детальним.

Ключові слова: складові слова, побічні слова, функції, значення, синтаксичні елементи.

Demidenko L.P. Syntactic Features of Plug-in and Side Constructions (on the Material of V. Kazko's Works). The article is devoted to the consideration of insert and side constructions in the language of Victor Kazko's works on the basis of research of a wide factual material which is supported by theoretical statements. Attention is drawn to the fact that the use of plug-in and side constructions in the language of works is due to the fact that these constructions contain accurate characteristics of the character, express the author's attitude to the hero, make the message more accurate and detailed.

Keywords: insert constructions, side constructions, function, meaning, syntactic elements.

Вялікае значэнне для стварэння інтанацыі твора, тону, для ўзмацнення яго эмацыянальнай выразнасці мае сінтаксічная характарыстыка тэксту. Лексічныя сродкі, непасрэдна звязаныя з будовай фразы, залежаць ад гэтай будовы: яны не існуюць у літаратуры без пэўнага кампазіцыйна-сінтаксічнага афармлення. Письменніку мала знайсці, выбраць патрэбныя для перадачы думкі словы, неабходна належным чынам спалучыць іх у сказе. Дзеля гэтага аўтарамі выкарыстоўваюцца самыя разнастайныя сінтаксічныя элементы. Віктар Казько ў сваіх творах шырока выкарыстоўвае такія сінтаксічныя сродкі як пабочныя і ўстаўныя канструкцыі. Так, асноўная функцыя пабочных слоў характарызаваць змешчанае ў сказе паведамленне і выражаць адносіны да гэтага паведамлення.

У мове твораў Віктара Казько пабочныя канструкцыі выражаюць наступныя адносіны:

- далучальна-заклучальныя з адценнем падагульнення, якое з'яўляецца не непасрэдным, а як бы мімаходным: *І бусел у небе на заходзе сонца, значыць, заўтра будзе добрае надвор'е, у Вашынгтоне* [1, с. 92]; *Дрыжэлі дошкі палка, на якім ён спаў, дрыжэлі сцены. Значыць, гэта не сон, падумаў Но Пасаран, конніца ўжо тут* [1, с. 187];

- далучальна-заклучальныя з адценнем паслядоўнасці, пры якім падкрэсліваецца вынік дзеяння: *Пасля чаго, нарэшце, Сідар і сам пераапрунуўся ў той самы касцюм, што падарыў яму на вяселле цесць* [3, с. 175]; *Дзе ж савецкая ўлада, нарэшце, і што гэта такое, савецкая ўлада, калі так апусціла чалавека* [1, с. 198];

- далучальна-заклучальныя з адценнем катэгарычнага падагульнення: *І перамога, будзьце спакойненькія, была забяспечана. Наогул, на дзетдомаўскі погляд, без усялякага перабольшвання, у сябе дома слабадзяне здольныя былі абыграць любую каманду, нават экстра-класа, не гаворачы аб мінскім «Спартаку»* [4, с. 72];

- далучальна-дапаўняльныя з адценнем падагульнення: *Аб гэтым можна было даведацца і па білеце, які ён трымаў у спатнелай руцэ, акрамя таго, насупраць на сцяне вісеў расклад* [5, с. 112]; *Тэхніцы лепш без гэтых зон упраўляцца, нішто не замінае. Акрамя таго, я не ведаю, канешне, але мне асабіста вось гэта падабаецца* [5, с. 199];

- далучальна-паясняльныя: *Прыходзіў, напрыклад, да яго старшыня суседняга з Княжборам калгаса, патрабаваў, слэзна прасіў той жа глыбока меліярацыі, пракапаць яму пару канаў, каб спуціць тую ж ваду, за якую змагаўся гідрагеолаг, асушыць балота: пяцьдзсят – сто гектараў зямлі* [5, с. 177];

- далучальна-пералічальныя: *Па-першае, няма патрэбы ні ўякой снасі, па-другое, не трэба азірацца па баках, няма чаго баяцца рыбагляду* [2, с. 365]; *Па-першае, тут не месца было знаходзіцца полю. Па-другое, як гэта яно загарэлася. Па-трэцяе, як гэта хтосьці дапяў сюды* [2, с. 101].

Пабочныя канструкцыі ў мове твораў Віктара Казько могуць набываць розныя адценні суб'ектыўных адносін. Калі ў якасці сродкаў сувязі паўпрэдыкатыўных і прэдыкатыўных адзінак ужываюцца пабочныя словы *мусіць, відаць, здаецца*, яны ўказваюць на ступень неверагоднасці, папярэдняе меркаванне, няўпэўненасць: *Не-не-не, як і іншыя, не хацела свіней на могілках, але, мусіць, толькі яна адна адчула горкую праўду ў словах Барздыкі* [5, с. 41]; *Калі накласці галаву на зямлю, здаецца, як песня, якая плыве над зямлёй, песня без слоў: а-а-а. Манатонная, глухая...* [4, с. 61].

Для таго, каб надаць эмацыянальную ацэнку выказванню – радасць, задавальненне, гонар, засмучэнне, здзіўленне, шкадаванне, аўтар часта ўжывае такія пабочныя канструкцыі, як *на шчасце, на радасць, на бяду, на жаль, на маё здзіўленне, чаго добрага: А мо і не было ніякай перасцярогі, мо апанаваў яго, Мацвея, проста сум, застарэлы яго сум невядома чаго, на кім і чым. Але суму яго, на шчасце, не зразумелі, не адчулі* [5, с. 192]; *Боты і гармонік мелі адзін і той жа пах, і Махахей, удыхаючы цяпер яго, успамінаў тья першыя свае боты і ўсміхаўся памяці, не спяшаўся выйсці на людзі, баяўся, што людзі не зразумеюць яго і, чаго добрага, яшчэ і асудзяць, і не хацеў ён нікому паказваць сваю радасць, ні з кім не хацеў дзяліцца ёю, таму і даваў кругляя кіламетры з тры, каб сцежкамі з боку лесу падысці да вёскі і гародамі праскочыць у сваю хату* [5, с. 159].

Пабочныя словы *безумоўна, бяспрэчна, сапраўды, відавочна, несумненна, вядома* выкарыстоўвае Віктар Казько ў тых выпадках, калі хоча перадаць, наадварот, упэўненасць, несумненнасць, поўную адпаведнасць зместу: *І мае рацыю, безумоўна, Барздыка, чаго, калі папытацца, пёрся, ведаў жа, што такое княжборскі магазін – Цупрыкава карчма, шынок у Лявона* [5, с. 135]; *Так, несумненна, ён адчуваў такую патрэбу* [2, с. 155].

Пабочныя канструкцыі, захоўваючы ўласцівыя ім значэнні, узбагачаюць далучальныя і асобныя разнавіднасці злучальных адносін разнастайнымі сэнсавымі адценнямі, што робіць мову твораў В.Казько больш дакладнай, выразнай і вобразнай. Дазваляе аўтару дакладней выразіць думку, сцвердзіць пэўнае меркаванне, выказаць свае адносіны.

У мове твораў Віктара Казько ўжываюцца пабочныя канструкцыі рознай структуры: словы, словазлучэнні, сказы. Пабочныя словы захоўваюць непасрэдную сувязь з адпаведнымі часцінамі мовы і выступаюць у функцыі не толькі пабочных, але і ў функцыі членаў сказа.

Яны могуць суадносіцца з назоўнікамі з прыназоўнікамі і без іх: *І на жаль, з цягам часу, з надыходам розных паляпшэнняў, павелічэнняў і амаль ці не дабрабыту яны робяцца яшчэ больш крохкімі і ўсё аддаляюцца, аддаляюцца ад нас* [1, с. 228]; з прыслоўямі: **Па-першае**, *няма патрэбы ні ўякой снасці, па-другое, не трэба азірацца па баках, няма чаго баяцца рыбнагляду* [2, с. 365]; з дзеясловамі: *Не вельмі вадзілася тут і жывёла; помніцца, перад вайною, як абклалі падаткамі на воўну, людзі не тое што авечак і бараноў, кажухі стрыгчы пачалі* [3, с. 39].

Пабочныя словазлучэнні В. Казько выкарыстоўвае вельмі актыўна. Як правіла, яны з'яўляюцца адным са сродкаў моўнай характарыстыкі персанажаў, ствараюць дадатковую эмацыянальную афарбоўку: **На самай справе**, *калі спытаць, чаго ўзнялі такі вэрхал. Чаго галосыць, лямантуюць, пішчаць* [2, с. 283]; **Ва ўсякім разе**, *нямы зразумеў яго, загнаў патрон у ствол, прыладзіўся* [5, с. 15]; А яны шкадавалі... **І больш таго**, *хацелі ісці да ротнага прасіць, каб адмяніў ён свой загад, бо нельга яму, Цімоху Махахею, гінуць* [5, с. 365]; *Хто мог загадзя сказаць, што такою цяжкаю будзе яго дарога да бацькоўскай хаты, што ён будзе такі апуштошаны, спалёны. Памяць аб мінулым здаецца, выгарала ў ім, усё спаліла вайна, таму ён ужо і не спяшаецца нікуды, ў Беліч, але бавіць час, а, прасцей кажучы, байца* [2, с. 43].

Пабочныя сказы, якія не маюць граматычнай сувязі з асноўным сказам, уносяць, як правіла, у асноўную думку розныя пабочныя заўвагі. Сувязь, якая існуе паміж пабочным сказам і астатняй часткай сказа звычайна афармляецца бяззлучнікавым спосабам: *Зямля, здалося Маруду, скаланулася, здрыганулася і гідранушка, нібы была яна жывой, канём, і конь гэты не хацеў даверыцца Маруду, імкнуўся скінуць яго з сябе, падкідваў угору зад, правяраў, ці можа ён ездзіць, сядзець як у сядле. Ці можна такому ездаку давяраць сябе* [5, с. 385]; злучнікавым: *Ён памятаў, што тут было раней, таму колісь і збег адсюль, збег, але не забыў свае радзімы, хаця гэта было яшчэ да Канады, у Амерыцы, у татах, як вы ведаеце, ён ужо быў не мужык, не, паважаны чалавек, прадпрымальнік, завёў свае дзела, варочаў мільёнамі, Мацвей пацікавіўся, як гэта ён нажыў свае мільёны* [5, с. 364].

Пабочныя сказы ў мове твораў Віктара Казько суадносяцца з рознага тыпу аднастаўнымі сказамі. Пабочныя сказы, якія сінтаксічна суадносяцца з аднастаўнымі няпэўна-асабовымі сказамі ў творах пісьменніка распаўсюджаны значна больш у параўнанні з іншымі. Дадзеныя пабочныя сказы ў большасці з'яўляюцца развітымі: *Марна чакаць пакуль цяпла і сонца – яшчэ мяцеліца завіхурыцца, і марозік прыцісне – будзе окіць на*

буслика, **як гавораць на Палессі: антон лепи за чалавека ведае пра надвор'е** [5, с. 23]; - *А ў цябе ёсць? – Няма. Але, як у нас кажучь, калі вельмі трэба – знойдзем* [1, с. 114]; *Увогуле, як кажучь у такіх выпадках, здарылася нешта наўродзе Валодзі* [1, с. 283].

Сустракаюцца ў мове твораў Віктара Казько і пабочныя сказы, якія сінтаксічна суадносяцца з двухсастаўнымі сказамі, якія, як правіла, з'яўляюцца неразвітымі: *Пятлянка, пракладвалася драўлянаю сахою, якую цягнулі сялянскія волікі, пазначалася тракатамі чырвона-белымі слупкамі з гербам, пад якім узыходзіла сонца, - з таго боку ставілі слупы чорна-белыя, з аднагалоўым арлом, пеўнікам, як казалі сяляне і пагранічнікі, - засцерагалася жывою суравою ніткаю, таму не было дроту, нітку гэтую працягвалі ўсяж кантрольнай паласы, летам яна стала фабрычнаю – прынеслі з таго боку кантрабандысты* [2, с. 20]; *Але ж калі тое свята будзе, а цяпер, як кажучь міліцыянеры: грамадзянін не трэба* [2, с. 227].

Устаўныя канструкцыі, якія ўжываюцца ў мове твораў любога пісьменніка, прызначаны павялічваць і развіваць інфармацыйны змест сказа, характарызаваць аўтарскае маўленне. Яны каменціруюць, удакладняюць, тлумачаць тое, пра што гаворыцца ў сказе, перадаюць розныя дадатковыя звесткі, якія паясняюць, дапаўняюць напісанае, звяртаюць ўвагу чытача на сказанае, актывізуюць маўленчы кантакт з ім.

У прозе Віктара Казько ўстаўныя канструкцыі, рэалізуюць асноўную даведачна-тлумачальную функцыю і могуць:

- дапаўняць або пашыраць асноўнае паведамленне: *Толькі на самоце, калі на душы яго спакойна і ціха, ці ўжо калі гняце гэтую душу так. Хоць на сцяну лезь. Кал, распластаўшы ружовыя на сонцы крылы, выбліскваючы кожным пяром, падрульвае ён задубелымі доўгімі нагамі да сваёй бусянкі, вітальнай песняй азначае сваё вяртанне з далёкіх краін, ці калі на дасвеціці выйдзе ён на роднай гоні – **палі, дубровы, сенажаці** – і кіне яго ў жар і холад ад няўпывнасці і бясконцасці жыцця і зямлі, тады, не памятаючы сябе, адкінуўшы сціпласць і сарамяжлівасць, безгалосы, зацягне ён сваю, хоць і не зусім удадую, але радасную, шчырую песню, песню нараджэння новага дня* [1, с. 22]; *Калгасу на зыходзе кожнай кампаніі – **уборачнай, пасяўной, сенакосу** – фляга з гэтай самай “карчоўкай” была гарантавана заўсёды* [1, с. 25];

- удакладняць яго: *На краі вуліцы, у маленькай хатцы, ахутанай з усіх бакоў грушамі-дзічкамі, кананянікам і голлем старога дуплістага дуба, разам з каровай Мілкай жыве цётка Тэжля, па вулічнаму Ненене (**так** – «**Не-не-не**» – яна пачынае дедзь не кожную фразу) [1, с. 11]; У дзіцячы дом –*

«сваю хату», «родную хату» – Дзіма ўцёк ад бацькі і мачахі, Разорка – ад цёткі з дзядзькам [1, с. 8]; *Выкрочваюць, як тыя ж буслы, туды, дзе бегла калісь рэчка і стаялі дубы, дзе ляжала возера, упруцца ў тры нагі (кіёк – нага трэцяя) у полі і слухаць невядома каго і што* [1, с. 333].

Адна з характэрных рыс Казько-пісьменніка – ужыванне ўстаўных канструкцый ў складзе складанага сказа, якія могуць быць выражаны:

- адным словам: *Не дурныя, каб марозіцца і галадаць. Але як толькі надыходзіла лета, Мар'ян загадаў: распрануць усіх (хлопцаў), пакінуць ім толькі майкі і трусы* [1, с. 41];

- спалучэннямі слоў: *Наш, чацвёрты камітэт (пытанні дэкларацыі), якія лічыцца адным з лёгкіх, канчаў сваю работу* [1, с. 417]; *У дзіцячы дом – «сваю хату», «родную хату» – Дзіма ўцёк ад бацькі і мачахі, Разорка – ад цёткі з дзядзькам* [1, с. 8];

- простым сказам: *Слухаў, як патрэскае ў самакрутцы махорка – цяга ў яго была добрая, выключная, - шыраказуба радаваўся той цязе, пускаў дым кольцамі, з прыжмурам з-за дыму глядзеў на партрэт прэзідэнта, якога так і не кранулі механізатары, не пусцілі на самакруткі, і ўсміхаўся прэзідэнту* [1, с. 10]; *Махей слухае, наглядае і міжволі чакае, што вось зараз нацешыць ён цяпельца, падкорміць яго, падкіне сухога голля, усхопіцца, скруціцца тугім скруткам полымя, м з гэтага полымя крочыць нехта жывы (мо сам ён крочыць) і скажа: здароў, Махахей, чаго ты тут смуткуеш, навошта клічаш мяне, што табе ад праху майго трэба* [1, с. 68];

- простым сказам ускладненай будовы: *На палацях, каля печы, завешаных чорнай занавескай, нехта ўздыхнуў, зашамалеў і заскробся, перад мужыкамі паўстаў дзед у белых палатняных штанах, падпяразаны вузенькім сырамятным раменьчыкам, у зрэбнай белай кашулі і сам белы, але толькі тварам, а валасы амаль без сівізны, толькі русава-плямістыя; абапіраючыся адной рукой аб комін, у другой трымаючы кіёк, пацюкваючы вакол сябе тым кійком – сляпы быў ці прыслеп, трапіўшы са свайго закутка на святло, - дзед выскрабся на сярэдзіну хаты* [3, с. 24];

- складаным сказам: *Адмовіліся ад прэміі, якую выпісаў дырэктар базы: пятнаццаць рублёў (таксама на старыя грошы – новымі, дык гэта сёння недзе рубель і пяцьдзесят капеек, а з улікам інфляцыі, то мо і рубля не збярэцца)* [2, с. 138]; *Зусім-зусім без нечага гадзіна ікс, чатырнаццаць нуль-нуль. Каля Маскоўскіх могілак па падліку дасведчаных людзей (лічыў доктар матэматычных навук па сістэме, якая ўжывалася ў старажытным Рыме: плошча сто на сто метраў – дзесяць тысяч чалавек) больш дзесяці тысяч мінчан* [2, с. 262].

Паводле способу ўключэння ўстаўных канструкцый у сказ іх можна падзяліць на тры групы: канструцыі, якія ўключаюцца ў сказ без злучнікаў і злучальных слоў; канструкцыі, якія ўключаюцца ў асноўны сказ пры дапамозе злучнікаў і, а, ці і інш.; канструкцыі, якія ўключаюцца ў сказ пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў і злучальных слоў. Як сведчыць прааналізаваны матэрыял, для мовы твораў Віктара Казько найбольш характэрны спосаб уключэння устаўных канструкцый без злучнікаў і злучальных слоў: *Не дурныя, каб марозіцца і галадаць. Але як толькі надыходзіла лета, Мар'ян загадаў: распрануць усіх (хлопцаў), пакінуць ім толькі майкі і трусы* [1, с. 41]; *Наш, чацвёрты камітэт (пытанні дэкларацыі), якія лічыцца адным з лёгкіх, канчаў сваю работу* [1, с. 417]; *У дзіцячы дом – «сваю хату», «родную хату» – Дзіма ўцёк ад бацькі і мачыхі, Разорка – ад цёткі з дзядзькам* [1, с. 8]; *Зянона Пазняка, выключыла нервова-паралітычным газам, запхнула ў машыну (крыху народ адбіў яго пазней)* [2, с. 261].

Устаўныя канструкцыі ў форме слова, спалучэнняў слоў у прозе Віктара Казько нячастыя, што гаворыць пра іх суб'ектыўны характар, які падкрэслівае пастаянную прысутнасць аўтара ў паведамленні, наянасць устаўных канструкцый суадносных са складаным сказам падкрэслівае важнасць ужывання данага слова і пошук слоўнага выражэння пра названыя падзеі, факты, жаданне аўтара спалучыць аб'ектыўныя і суб'ектыўныя элементы думкі, гавораць пра індывідуальную арганізацыю матэрыялу і дапамагаюць уявіць вобраз самога аўтара, бо дадатковыя заўвагі, тлумачэнне, спасылкі – гэта часцінка яго індывідуальнага бачання падзеі.

Вядома, што для выдзялення ўстаўных канструкцый выкарыстоўваюцца дужкі і працяжнікі, якія з'яўляюцца амаль раўнапраўнымі знакамі прыпынку. Але, на думку М.С. Яўневіча, П.У. Сцяцко, «ужыванне працяжніка варта абмяжоўваць, бо ён даволі шырока выкарыстоўваецца ў сказах іншай сінтаксічнай будовы» [4, с. 144]. Дз. Розенталь падкрэслівае, што працяжнік ужываецца пры выражэнні пачуццяў аўтара, «часта ў творах мастацкай літаратуры» [5, с. 123]. На нашу думку, слухнай з'яўляецца думка Л.І. Бурака: устаўныя канструкцыі выдзяляюцца працяжнікам, калі змяшчаюць істотную інфармацыю, якая патрабуе лагічнага выдзялення ў сказе [6, с. 113]. У прозе Віктара Казько пры афармленні ўстаўных канструкцый сустракаюцца як дужкі, так і працяжнікі: *А да ўсяго напярэдадні гэтага дня напамінення ў ДOME літаратара Саюза пісьменнікаў БССР на партыйным сходзе сакратара гаркома партыі Мінска спыталі (пытанне задаў пісьменнік Васіль Сёмуха)* [2, с. 258]; *І гэтай жорсткай бязлітасцю (Мар'ян адчуваў яе і*

ўсведамляў: калі нават пажыдае быць добрым, не здолее) адзначаны першыя гады яго дырэктарства, нейкае дзіўнае спалучэнне амаль падвіжніцтва, вялікай справядлівасці, выверанай правільнасці і такой жа несправядлівасці, паломанасці і непамядоўнасці [2, с. 157]; Слухаў, як патрэскае ў самакрутцы махорка – **цяга ў яго была добрая, выключная**, - шыраказуба радаваўся той цязе, пускаў дым кольцамі, з прыжмурам з-за дыму глядзеў на партрэт прэзідэнта, якога так і не кранулі механізатары, не пусцілі на самкруткі, і ўсміхаўся прэзідэнту [1, с. 10]. Але ўлюбёным знакам прыпынку пісьменніка з’яўляюцца дужкі, што акцэнтуюць аўтарскае стаўленне да падзеі, да героя, яго ўчынкаў, падкрэслівае сувязь дадатковай інфармацыі з асноўным зместам сказа, яе значнасць.

Такім чынам, устаўныя і пабочныя канструкцыі як своеасабліва манера аўтарскага тэксту дапамагаюць Віктару Казько зацікавіць чытача, закрануць яго думкі і пачуцці, параўнаць іх з яго, аўтарскімі, думкамі і пачуццямі, яго пазіцыяй, чым наладжваецца паміж пісьменнікам і рацыпіентам невербальны дыялог. Дзякуючы дадатковым заўвагам, тлумачэннем у чытача складваецца ўражанне пастаяннай прысутнасці аўтара ў апаведзе, чытач ведае яго пазіцыю, яго вобраз мыслення, а графічнае выдзяленне іх стварае шматпланавасць маўлення, уплывае на рытм чытання мастацкага тэксту, што дакладна перадае настрой аўтара, “зараджае” ўспрымальніка яго пачуццямі, бо думка, як вядома, перадаецца не толькі словам, але і знакам прыпынку.

Літаратура

1. Казько В. Выбраныя творы. У 2 т. Т.1. Неруш: Раман. Апавяданні / Прад. П. Ігруновай. Мінск : Маст. літ., 1990. 479 с.
2. Казько В. Выратуй і памілуй нас, чорны бусел: Апавесці, апавяданні, эсэ. Мінск : Маст. літ., 1993. 319 с
3. Казько В. Хроніка дзетдомаўскага саду: Раман / Маст. У. Гладкевіч. Мінск : Маст. літ., 1987. 430 с.
4. Яўнэвіч М.С., Сцяцко П.У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы: Вучэб. Дапаможнік для студэнтаў спец. «беларуская мова і літаратура» пед. інстытутаў. 3-е выд., дапрац. Мінск : Вышэйшая школа, 1987. 272 с.
5. Розенталь Д. Справочник по пунктуации. Москва : Книга, 1984. 234 с.
6. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя: [Вучэбны дапаможнік для філал. фак. ун-таў]. Мінск : выд-ва «Універсітэцкае», 1987. 320 с.